KAFKAS YOLLARINDA

AHMET REFİK ALTINAY

Hazırlayan
Erol Kılınç

ÖTÜKEN

YAYIN NU: 1786
KÜLTÜR SERİSİ: 997

T.C. KÜLTÜR ve TURİZM BAKANLIĞI
SERTİFİKA NUMARASI: 49269

ISBN: 978-625-408-225-2

www.otuken.com.tr | otuken@otuken.com.tr

ÖTÜKEN NEŞRİYAT A.Ş.®
İstiklâl Cad. Ankara Han 65/3 • 34433 Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 251 03 50 • (0212) 293 88 71 - Faks: (0212) 251 00 12

Editör: Oğuzhan Murat Öztürk

Son Okuma: Hüseyin Özdemir

Tashih: Merve Nur Tunç

Kapak Tasarımı: Ceyhun Durmaz

Dizgi-Tertip: Mahmut Doğan

Kapak Baskısı: Pelikan Basım

Baskı: ÇINAR MATBAACILIK VE YAY. SAN. TİC. LTD. ŞTİ.
Yüzyıl Mah. Matbaacılar Cad. Ata Han No:34 K:5
Bağcılar / İSTANBUL Tel: (0212) 628 96 00
Sertifika No: 4510

Kitabın bütün yayın hakları Ötüken Neşriyat A.Ş.'ye aittir. Yayınevinden yazılı izin alınmadan, kaynağın açıkça belirtildiği akademik çalışmalar ve tanıtım faaliyetleri haricinde, kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz; hiçbir matbu ve dijital ortamda kopya edilemez, çoğaltılamaz ve yayımlanamaz.

İstanbul- 2022

Ahmet Refik Altınay: 1880 yılının şubat ayında Beşiktaş'ta Valideçeşmesi'ndeki evlerinde dünyaya geldi. Eğitim hayatına ilk olarak askerî mekteplerde başlayan Ahmet Refik daha sonra talebe olduğu askerî okullarda öğretmenlik vazifesinde de bulunmuştur. Bu vazifeyi Meşrutiyet'in ilanına kadar sürdüren Refik, bu dönemde askerlikten istifa ederek İstanbul Darülfünununda müderris olmuştur. Ateşli bir milliyetçi ve donanımlı bir tarihçi olan Ahmet Refik vatanperver gençler yetişmeye vakfettiği hocalık hayatı esnasında gazetelere makaleler ve kitaplar yazmaktan da geri durmuyor velut bir kalem olarak öne çıkıyordu. 1910 yılında Türk Tarih Encümenine de seçilen Ahmet Refik Balkan Savaşları sırasında orduda yer aldı. Ahmet Refik, Birinci Dünya Savaşı sırasında profesörlüğe yükseldi. 1924 yılında Tarihi Osmanî Encümeni başkanlığına getirildi. 1930 yılına kadar gerek reis gerekse aza olarak bu kurumda çalıştı. Osmanlı tarihini resmî anlatının dışarısında çıkaran ilk tarihçi olarak kabul edilmektedir. 1937 yılındaki vefatına kadar kalemi elinden bırakmayan ve ehemmiyetli eserler kaleme alan Altınay en çok eser veren tarihçilerden birisi olarak temayüz etmişti. Ahmet Refik Altınay 55 yaşında zatürre teşhisiyle kaldırıldığı Haydarpaşa hastanesinde hayata gözlerini yumdu. Vasiyeti üzerine Büyükada'da defnedildi.

İçindekiler

Takdim 9
Kafkas Yollarında 11
Trabzon, 17 Nisan 1334 [1918] 11
Batum, 24 Nisan 19
Ardasa, 25 Nisan 27
Erzincan, 29 Nisan 35
Erzincan, 2 Mayıs 41
Erzurum, 6 Mayıs 47
Erzurum 6 Mayıs Bölümüne Ek 53
Erzurum, 6 Mayıs 334[1918] 53
Kars, 14 Mayıs 61
Kars, 15 Mayıs 69
Ardahan, 18 Mayıs 77
Batum, 20 Mayıs 87
Büyükada, 2 Haziran 95

Takdim

Ahmed Refik Altınay gerek el değmemiş konuları gündeme taşımasıyla gerek ele aldığı konuları eşsiz üslubuyla işlemesi sebebiyle Muzaffer Gökman'ın tabiriyle haklı olarak "tarihi sevdiren adam" olarak ünlenmiştir. Başta Reşat Ekrem Koçu olmak üzere kendisinden sonra gelen pek çok tarihçiyi etkileyen Ahmed Refik bu yönüyle bugün popüler tarihçilik dediğimiz ekolün de yaratıcısı olmuştur. Okurlarımıza bir kitaplık olarak sunmayı müjdelediğimiz Ahmed Refik külliyatının başlangıcını *Kafkas Yollarında* ile yapmayı uygun gördük. Bu eser savaş sonrası harabeye dönmüş Türk şehirlerinin ilk ağızdan anlatımıdır. Ahmet Refik bu eseriyle bugün tüm mecralarda mağdur ve mazlumu rolünü oynayan Ermenilerin Anadolu'da ne gibi şenaatler gerçekleştirdiğini belgelemiştir. Anadolu'daki Ermeni mezaliminin ulaştığı feci vaziyeti gözler önüne seren Refik'in eserinin en mühim özelliği Avrupa neşriyatının hadiseleri Refik'in anlatımlarını referans alarak okurlarına duyurmalarıdır. Yazarın en acı en iç karartıcı vaziyetleri büyük bir maharetle kaleme alması bugün hasret duyduğumuz bir üslup zenginliğini göstermesi bakımından ehemmiyetli. Bu büyük tarihçi ve yazarı Türk okurlarına tekrar hatırlatmaktan doğan sevincin okuyucuda da yankı bulmasını bekliyoruz.

Ötüken Neşriyat

Kafkas Yollarında

Trabzon, 17 Nisan 1334 [1918]

Pulathane'nin[1] yeşillikler içinde beyaz ve zarif binalarını gördüğümüz zaman artık günlerce karlı dağlar seyretmekten kurtulduk. Trabzon uzaktan görünüyor. Karadeniz'in mai suları sakin bir Nisan güneşinin pembelikleri altında uyanıyor gibi. Şehrin beyaz evleri ziyalar içinde. Sahilde muntazam ve zarif binalar, yeşil çayırlar ortasında küme küme serviler, narin ve zarif minareler, tepelere doğru henüz çiçeklenmiş erik ve şeftali ağaçları görülüyor. Trabzon, bir görüşte kalbi teshir edecek[2] binaları, ağaçları, çayırları, yüksek tepeleri, yeşil sırtları ortasında kırmızı kışlalarıyla kendini derhâl sevdirecek bir güzelliği câmi. Evliya Çelebi'nin hakkı varmış: "Burası gül ve reyhan ve erguvan açar" bir belde. Daha doğrusu, Karadeniz'in sakin suları kenarında, yeşil bir dağın eteğinde, çimenler arasında uzanmış; başında baharın en rengin çiçeklerinden yapılmış bir iklil[3], güzel ve zarif bir kızı andırıyor. Bahar şehrin simasını da şenlendirmiş. Aylarca Moskof istilası altında kalan, aylarca ana vatandan uzakta yaşayan bu belde, şimdi bahar

---

[1] Trabzon'un Akçaabat ilçesinin eski ismi. (Haz.)

[2] Büyülemek.

[3] Süslü taç.

Batum, 24 Nisan

Sabaha karşı Batum'a doğru yola çıktık. Yağmur hafif hafif çiseliyor. Hava mağmum.[26] Denizin sakin semasında uçuşan bulutlar Anadolu sahillerinin yüksek ve yeşil tepelerine yayılıyor. Sahilin manzarasında birdenbire büyük bir tebeddül[27] hasıl oldu. Her taraf mezrû.[28] Dağlar yüksek ormanlarla mestur.[29] Yeşil ağaçlar arasında tek tük beyaz binalar görülüyor. Vapur ilerledikçe mamur, dilnişin[30] ve çiçekli bir beldeye yaklaşıldığı hissediliyor. Uzaktan nazara ilk isabet eden bina, "Vayenniya Sabor"un, Batum Rus Kilisesinin siyah ve dolgun kubbeleri. Kilisenin önünde yeşil ve sık ağaçlarıyla bulvar. Yan tarafında Rus tarzı mimarisinde binalar var. Muntazam ve mükemmel, zarif bir beldeye geliyoruz. Son harbin bu rengin hediyesi kalplerde zevk ve sürur uyandırmamak kabil değil. Osmanlı ordusunun eski toprağını istirdad etmesi, oralarda Rus hâkimiyetinin silindiğini, zeval bulduğunu; muzmahil[31] ve perişan, medeniyeti ile harsı ile abidatıyla haricî kuvvetlere mukavemet edemeyecek bir buhran içinde çırpındığını görmek umulmaz bir saadet. Biraz ötede, yeşil çayırlarda hayvanların otladıkları görülüyor. Batum'un dağları yeşillenmiş. Bağlar

---

[26] Kasvetli.
[27] Değişim.
[28] Ekilmiş.
[29] Kaplı.
[30] Hoşa giden.
[31] Çökmüş.

Ardasa, 25 Nisan

Batum'dan ayrılmak, kalpte elem bırakmamak kabil değil. Bu müfarakat, sevilen bir vücuttan ayrılmak kadar elim. Fakat Batum'a tekrar kavuşmak ümidimiz büsbütün mahvolmadı. Batum'dan Trabzon'a, oradan Erzincan, Erzurum, Kars, Ardahan, Artvin yoluyla Osmanlı vatanının harap ve perişan beldelerinden, eski toprakların sarı çiçekli yeşil ovalarından, Osmanlı hamasetinin tarihî merkezlerinden, Özdemiroğullarının, Lala Mustafa Paşaların, Ferhad Paşaların Osmanlı saltanatını asırlarca idame ettikleri kaleler önünden geçecek; tekrar Batum'a döneceğiz. Şu hâlde Batum'da içtimai hayatı, Rus irfanının ne tesirler icra ettiğini tetkik etmek için geniş bir zaman mevcut demek. Trabzon'a döndüğümüz zaman görülüyor ki bir gün evvel gördüğümüz refah ve saadet beldesiyle şimdi gördüğümüz fakr ve sefalet şehri arasında büyük bir fark var. Trabzon'un mazisini Batum'un hâliyle mukayese, kalpte acı bir tesir husule getiriyor. Trabzon, bir zamanlar medeni bir imparatorluğun merkeziydi. Anadolu'nun bir ucunda İstanbul, öbür ucunda Trabzon, kahraman Fatih'in zafer yollarına rekzettiği[54] çiçekler ve güllerle müzeyyen iki zarif abide idi. Hakim Sinanlar Trabzon'da, Yavuz Sultan Selim'in Bizans surları içindeki muhteşem ve mutantan sarayında edebi meclisler akdederken Rusya'da müthiş bir çar, Rus kavmini vahşetten kurtarmaya çalışıyordu. Karadeniz'de

[54] Diktiği.

Erzincan, 29 Nisan

Ardasa'dan Erzincan'a kadar yol gayet müziç[69]. Kayalık boğazlar, çorak dağlar, çıplak ovalar, çamur, kar, soğuk, bir yolcu için en can sıkıcı müşkülat güya hep bu mıntıkaya toplanmış. Dağlar geçilmekle bitmiyor, yollar gittikçe uzuyor, ruha melal veriyor. Kalbimizde Erzincan'a bir an evvel kavuşmak arzusu var. Fakat ne mümkün! Şimdi yol dönecek, şimdi güzel bir manzara meydana çıkacak, şimdi bütün bu müşkülat nihayete erecek zannediliyor fakat yeni bir dağ, yeni bir ova bütün ümitleri kırıyor.

"Bu dağlar sıra dağlar
Sılada yârim ağlar"

diyen sevdazede, bilseniz ne kadar haklı imiş…

Ardasa'dan Erzincan'a giden yol üzerinde en güzel, ruha teselli veren yer, Gümüşhane. Gümüşhane'nin bağları, bahçeleri; elma, zerdali ve ceviz ağaçlarıyla dolu. Bahçeler dar bir vadide. Yol, vadinin kenarından geçiyor. Yolun etrafı tek tük evlerle muhat. Çiçekli ağaçlar, mebzul çayırlar, gümüş yapraklı söğütler altından dere medid bir çağıltı ile muttasıl akıyor. Ruslar en güzel meyve bahçelerini harap etmişler. Söğütlerin, cevizlerin, kıymettar meyve ağaçlarının kesilmiş kökleri, geniş ve beyaz maktaları öldürülmüş bir insan gibi yerlerde duruyor. Bahçe setlerinin taşları yıkılmış, yola dökülmek için küme küme kırdırılmış. Gümüşhane'nin çarşısı, camisi, meydanı bu harabiden nasılsa

[69] Bunaltıcı.

Erzincan, 2 Mayıs

Güneş ortalığı aydınlattığı zaman bir harabe içinde bulunduğumuzu anladık. Meğer gece mai sisler içinde füsunkâr bir tesir icra eden yerler; yıkılmış, yakılmış, kırılmış ve parçalanmış kasabadan başka bir şey değilmiş. Erzincan, uzun ve geniş bir ova ortasında. Etrafı karlı dağlarla çevrilmiş. Kemah Boğazı, Sipikör Geçidi, her taraf karla örtülü. Fakat bahçelerinde erikler, kayısılar, armutlar hep çiçek açmış. Uzakta, bataklıklar içinde Fırat gizli gizli akıyor. Kasabadan bakıldığı zaman güzel Fırat'ın feyyaz sularını görmek kabil değil. Geçtiği yerler ancak sahillerindeki çıplak söğütlerden belli oluyor. Her tarafta melal, harabi, sefalet, açlık manzarasından başka bir şey görülmüyor. Bir zamanlar Yıldırımların, Fatihlerin, Yavuzların ordularına makarr[75] olan bu güzel belde; şimdi şerefli mazisinden mahrum, acz ve bitabi içinde tahrip edilmiş. Dört yüz seneyi mütecaviz bir zamandan beri Osmanlı idaresinde yaşayan, kahraman beylerbeyiler ve Yeniçeri serdarları idaresinde bir şan ve şeref mevcudiyeti gösteren Erzincan'ın şimdi metruk ve perişan sokaklarında kimseler görünmüyor. Harabiden en ziyade kurtulan noktası; hükümet konağının, askerî dairelerin, belediye dairesinin ve çarşının bulunduğu yerler. Oralarda dolaşanlar da sefil ve perişan, yalın ayak, yüzleri yanmış, esvapları lime lime, fakruzaruretten, açlıktan insanlığını kaybetmiş bir kısım halk. Bir zamanlar meyve-

[75] Merkez, karargâh.

Erzurum, 6 Mayıs

Erzincan, ıssızlığıyla kalbe kasvet veriyor. Bu yangın yerlerinden bir an evvel kurtulmak âdeta bir saadet. Yola çıktığımız zaman açlık manzaraları, sefaletler, Ermeniler tarafından kesilmiş başlar, parçalanmış vücutlar bir türlü gözlerimiz önünden gitmiyor. Erzincan Ovası; karlı dağlar arasında kurumuş otları, sararmış dikenleri, çıplak söğütleriyle nihayetsiz ve vasi.[78] Yollardan kalkan tozlar göğüsleri tıkıyor. Hiçbir güzellik, hiçbir çiçek kalbe ferah vermiyor. Ovanın iki tarafına doğru yükselen, karlı dağlarla nihayetlenen meyiller üzerinde büyük büyük köyler var. Fakat bunlar çıplak ve siyah ağaçlarıyla cesim lekeler teşkil eden yangın yerlerinden başka bir şey değil. Yanmamış, yıkılmamış, kırılmamış hiçbir şey yok, her taraf ıssız. Bu bağların sahipleri, bu köylerin sakinleri nerede? Sükût! Rüzgâr uzun yollar üzerinde tozlar kaldırıyor, kargalar iri siyah vücutlarıyla çıplak ağaçlar üzerinde düşünüyor. Sağda Fırat, ağaçlar arasından sessiz ve sakin akıyor.

Halil Ağa Hanları önünde bir kıta; çadırlarını kurmuş, geceyi orada geçirmeye hazırlanıyor. Hava soğuk. Fırat kayalık geçitlere sokuluyor, dar ve yüksek boğazlardan titretici bir rüzgâr esiyor. Artık güzel Fırat'ın sesini işitiyoruz. Uzun ve tatlı bir çağıltı kayalara çarparak, taşları sürükleyerek tepelere aksediyor. Tenha yollarda bizden başka kimseler yok. Bu tatsız yolculuktan bitabız. Arabadan in-

[78] Geniş.

Erzurum 6 Mayıs Bölümüne Ek[82]

Erzurum, 6 Mayıs 334 [1918]

Yangın yerindeyim. Türklerin bu tarihî ve fedakâr beldesi âdeta bir harâbe halinde. Sokaklar ve binalar, camiler ve medreseler kâmilen harap. Evler insan naaşlarıyla dolu, yanmış ve yıkılmış evlerin enkazı ayakla dürtüldüğü zaman, simsiyah kesilmiş, dişleri sırıtmış insan kafalarına, çocuk başlarına, kol ve bacak, gövde ve ayak parçalarına tesadüf olunuyor.

Zavallı Erzurum halkı! Asurlardan beri Osmanlı serhatlerini bekler, cesur padişahlarımıza bütün mevcudiyetleriyle "kulluk" ederlerken şimdi Ermeni çetelerinin zulümlerine uğramışlar, çolukları çocukları, çıplak ve perişan âileleriyle evlerinin, sönen ocaklarının enkazı altında morarmış, tefessüh etmiş naaşlar halinde yatıyorlar… Ne minarelerinde, bir zamanlar hazin ve garip Palandöken Dağının karlı tepelerine akseden ezan sesleri işitiliyor, ne sokaklarında, vakur ve mağrur halkın milliyetine sahip kalabalığı görülüyor. Zarif binalar, muhteşem hanlar, tarihî türbelerle müzeyyen, dört asırlık Osmanlı kahramanlığına şahit olan şehrin üzerinden müthiş ve zâlim bir kan ve ateş tufanı geçmiş. Kargalar yüksek kavaklar üzerinde, matemli sedalarla uçuşuyor, yalın ayak çocuklar, ihtiyar ve

[82] Bu bölüm yazarın aynı tarihte kaleme aldığı *İki Komite İki Kıtal* kitabından alınmıştır. (Haz.)